

ІСТОРИЧНА ТА КОЛЕКТИВНА ПЯМ'ЯТЬ ЯК ФЕНОМЕН

У статті розглядається феномен історичної пам'яті. Показано, що сама постановка питання про існування «історичної пам'яті» зумовлюється кризою процесу становлення європейських націй. В Україні процес формування історичної пам'яті включений до процесу формування історичної свідомості й розгортається в умовах протиборства альтернативних історичних дискурсів.

Ключові слова: історична пам'ять, колективна пам'ять, історична свідомість, політика історичної пам'яті.

Yeuseyev K. History and collective memory as a phenomenon. The article examines the phenomenon of historical memory. It is shown that the very posing of the question of the existence of "historical memory" is due to the crisis of the process of formation of European nations. In Ukraine the formation of historical memory is included in the formation of historical consciousness and is set in a historic confrontation of alternative discourses.

Key words: historical memory, collective memory, historical consciousness, historical memory policy.

Формування європейських націй зумовлювало уніфікацію мов, звичаїв і ціннісно-сміслових уявлень, стирання ліній розмежувань між регіонами та верствами. Європейські нації виробляли літературні мови, єдині пантеони національних героїв, ритуали вшанування національних символів й історичні дискурси. Своєрідною реакцією на цей процес стали міркування Моріса Гальбвакса, який протиставив історичному дискурсу колективну пам'ять. За Гальбваксом, саме пам'ять є тим сховком, котрий не піддається уніфікації. Його виступ проти тотальності історико-культурного канону спершу був не помічений. Однак після Другої світової війни культурний

тренд радикально змінився і Гальббакс був удостоєний титулу основоположника дискурсу «колективної пам'яті». Його несвоечасні міркування стали дуже своєчасними в умовах, коли Європа взяла курс на демонтаж національних конструкцій.

«Пам'ять» стала саме тим інструментом, за допомогою якого деконструювалися національні історії й водночас конструювалися «пам'яті» регіонів, верств і навіть окремих індивідів – прийшов розквіт мікроісторій та історичного діалогу. Саме завдяки Гальббаксу в гуманітаристиці усталалося розмежування понять «історія» та «колективна пам'ять». Характеризуючи ці поняття, Гальббакс відзначає, що історія є монологічною, а колективна пам'ять – багатоголовою. При цьому, уточнюючи поняття «колективна пам'ять», Гальббакс ототожнює останню із традицією: історія розпочинається там, де втрачається традиція.

Ідеї Моріса Гальббакса були розвинені П'єром Нора та Йосефом Єрушалмі. Саме Нора ми завдячуємо поняттям «місця пам'яті». Єрушалмі, у свою чергу, наголошує, що формування «місць пам'яті» відбувається завдяки інституційному впливу держави, котра встановлює освітні канони та політичні ритуали.

Ідеї згаданих дослідників зазнали цікавих метаморфоз в Україні. Перед Україною не стояло завдання деконструювати історичний канон. Маючи принаймні два альтернативні канони історії, які умовно можна визначити як «національний» і «радянський», Україна мусила дійти консолідації історичних уявлень, по суті, – забезпечити становлення тотожної для всіх регіонів і соціальних груп історичної свідомості. Цілком зрозуміло, що реалізувати це завдання без історичного канону неможливо. Як наслідок, *поняття колективної й історичної пам'яті почало використовуватися з метою заперечення альтернативних канонів.*

Попри гучні «історичні війни» концепт історичної пам'яті став предметом суто наукових розвідок. І тут передусім варто згадати праці Сергія Єскельчика [2] та Лариси Нагорної [6]. Відбулись і наукові форуми, на

яких обговорювалися теоретико-методологічні та прикладні питання історичної пам'яті: «Історичні пошуки ідентичності» (2000) [5], «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність» (2008) [4], «Етнічність і влада: колективна пам'ять і технології конструювання ідентичності» (2013) [7]. Відтак можна бачити, що до питань історичної пам'яті в Україні є великий інтерес, оскільки ця проблематика пов'язана й зі сферою практичної політики, й зі сферою суто теоретичних пошуків у руслі конструктивістської парадигми в етнополітології.

Розберімо ж основні складники наявного дискурсу історичної пам'яті. Під впливом концепцій Бенедикта Андерсона, Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера гуманітарні науки, зокрема історія та політологія, починають приділяти значну увагу питанням конструювання історичного дискурсу, а відповідно, й історичного знання, котре справляє безпосередній вплив на процес становлення етнічних і національних ідентичностей. Відтак, як один зі способів конструювання колективних уявлень про минуле, починає розглядатися поняття «*політика пам'яті*». Бо ж цілком зрозуміло, якщо історія не є власне історією, а є сконструйованим дискурсом історії, то має бути й цілеспрямована діяльність із метою конструювання історичного дискурсу. Саме зусилля державних і громадських інститутів у напрямі конструювання історичного дискурсу і позначаються поняттям «політика пам'яті». Коли ж суб'єктом провадження відповідної політики є держава, то використовується поняття «державна політика пам'яті». Така політика постає як сфера державного управління процесом репрезентацій історії, а якщо точніше, то не власне історії, а історичних трактовок – відповідних фактів, документів, спогадів (наприклад, мемуарів). Мета такої державної політики – формування історичної пам'яті етнічної та національної спільноти.

Дискурс історичної пам'яті є аксіологічно акцентованим. Історія ж бо як така – втілення діяльності, визначеної ціннісно-смысловими уявленнями. Відповідно, й відтворення історичних подій в історії-тексті прова-

диться в ціннісно-сміслових категоріях, котрі й наповнюють історичні представлення. Ця сув'язність між ціннісно-сміисловою сферою в політичній діяльності (що й стає історією), ціннісно-смісловими уявленнями авторів історичних текстів, а також уявленнями реципієнтів, котрим й адресовані ці тексти, зумовлює й існування істотного ірраціонального складника в дискурсі історичної пам'яті. Дуже часто історичні тексти сповнені міфологічними конструкціями. Це не означає, що історичні тексти й історична пам'ять ґрунтуються на недостовірних фактах. Аж ніяк. Річ лише в тім, що, *оскільки міфологічне мислення є об'єктивно властивим людині, то міфологічні конструкції мимоволі, попри бажання авторів проникають до історичних текстів. Водночас в історіописанні проявляється й телеологічний чинник*: адже історик не є літописцем, який описує події тут і нині, історик описує події, маючи відомості про завершення історичного перебігу в значні проміжки часу, а тому й має змогу інтерпретувати події як сповнені сенсу, розглядаючи їх у системі істинних чи уявних причинно-наслідкових зв'язків.

Разом із тим, у наративах колективної пам'яті очевидним є прояв «колективного несвідомого» (далебі в сенсі, який надається цьому поняттям Карлом Юнгом). Показовий приклад дослідження, здійсненого в рамках цього підходу – праця Олени Донченко та Юрія Романенка «Архетипи соціального життя і політика» [1]. Тож, зважаючи вже на: 1) міфологічність мислення (як істориків, так і реципієнтів історичних текстів), 2) притаманність свідомості архетипних образів, 3) телеологічний характер історіописання колективна пам'ять має присутній ірраціональний складник. Це не означає, що колективні уявлення про історію поспіль ірраціональні. Це лише означає, що розглядати наративи колективної пам'яті як поспіль раціональні – було б помилково. Раціональні й ірраціональні наративи в колективній пам'яті не підлягають взаємовиключенню. Щодо цього український політолог Юлія Зерній зазначає: «Колективна пам'ять

будується не стільки на доказових аргументах чи логічних висновках, скільки на інтуїтивному відчутті, асоціативному зв'язку, емоційному переживанні. Тому абсолютизація ролі раціонального знання у структурі колективних уявлень про минуле або погляду на історичну пам'ять як на суму наукових знань є хибною» [3, с. 9].

З огляду на міфологічність, властиву наративам колективної пам'яті й історичної свідомості, в них простежуються спроби вибудови історичних аналогій і паралелей. За первинний взірць може правити актуальний історичний період, щодо якого й провадиться інтерпретація подій минувшини. Таким взірцем можуть виступати біблійні події або ж події античної історії (тощо). Відповідно *до історіописання проникають стереотипні образи та пояснювальні схеми, котрі вже опрацьовані в класичних історичних канонах*. Автори історичних текстів вдаються не лише до опрацьованих попередниками методів, а й усталених риторичних фігур, за допомогою яких описуються, а відповідно й інтерпретуються історичні події. Саме *риторичні прийоми, які запозичуються з текстів-взірців, нав'язують історіописанню символічну та метафоричну канву*.

Коли П'єр Нора пише про місця пам'яті, то він має на увазі не лише конкретні ландшафти та споруди – «священні камені старої Європи», за висловом Миколи Бердяєва. П'єр Нора має на увазі передусім асоціативний ряд, який виникає в реципієнта підчас споглядання «священних каменів». Відповідно, місця пам'яті (в їхньому буквальному сенсі) – це лише знаки, весь символічний зміст яких є властивим не «знаку» як такому, не «священному каменю» як такому, себто не місцю пам'яті, а суб'єкту, який його споглядає. І якщо цей суб'єкт ставиться до цього «каменя» як до «священного», то тільки в цьому випадку відповідне «місце» ландшафту перетворюється на «місце пам'яті» (за термінологією П'єра Нора). Відтак є сенс наголосити: *«місце пам'яті» – це феномен, котрий властивий культурі особи, а отже, саме культура є обширом, у яким і конструюються «місця пам'яті»*.

Такий погляд уможливорює акцентування ролі політики, зокрема, й державного впливу на формування «місць пам'яті», себто на прищеплення суспільству уявлень про значущість певних артефактів, елементів побуту та ландшафту. Завдяки такому політичному впливу виробляються колективні уявлення про символи історії.

Масова політична свідомість має тенденцію персоніфікувати політичні процеси. Ця сама тенденція простежується й у функціонуванні історичної пам'яті: події минушини відтворюються персоніфіковано. Хрестоматійні приклади: російська революція – діяльність Леніна, колективізація й участь СРСР у Другій світовій війні – діяльність Сталіна. У цій особливості історичної свідомості проявляється її здатність до міфотворчості. Але не варто скидати з рахунку й того факту, що *міфологічні характеристики політичних образів можуть штучно створюватися*. Образи Леніна та Сталіна – показові приклади. І поготів, коли в реальних політичних подіях бракує придатних для канонізації героїв, то ці герої банальним чином вигадуються. Так було з «героями» громадянської війни в Росії – Чапаєвим і Щорсом, так було і з 28 панфіловцями в роки Другої світової війни.

Персоніфікуючи й міфологізуючи історичні події, колективна свідомість акцентує увагу на особистісних рисах героїв. Історичні ж події переносяться в невизначений «минулий час» і в невизначений простір. Вартий уваги приклад – народна пісня «Ой, на горі, та жєнці жнуть», у якій згадуються гетьмани Дорошенко та Сагайдачний: історичні постаті з різних епох опиняються на чолі запорозького війська. І проблема хронологічної несумісності цих постатей не є, власне, «проблемою» для історичної пам'яті. Натомість увага акцентується на особливостях культури запорожців, котра й постає лейтмотивом.

Наративи історичної та колективної пам'яті завжди конкретні. До снаги, скажімо, написати історію ХХ ст., геть відволікаючись од персоналій: знеособлену історію подій, їхніх причин і наслідків. Але таку історію неможливо в буквальному сенсі розповісти. Така історія була б окрасою наукового мислення, але вона геть була б непридатною для масового запам'ятовування та переказу.

Вже сама форма переказу, в якій наявний наротив історичної й колективної пам'яті, потребує персонажа – героя, якому буде протиставлений антигерой; потребує їхнього суперництва. Відтак вибудовується вся оповідна лінія, котра цілком підпорядковується принципам драматургії. Відповідно, цілком слушно стверджувати, що *вже сама форма побутування наротивів історичної та колективної пам'яті зумовлює особливий естетичний характер їхніх дискурсів*. Задля унаочнення звернімо увагу на специфіку античного історіописання. Тексти грецьких істориків (передусім Геродота), по суті, являли собою записані розповіді, а тому й відображають сутнісні риси останньої: наявність центрального героя, притаманність герою певних особливих рис, суперництво героя із антигероєм, складність умов суперництва, неочікувана перемога героя. Текстам Геродота властиві виразні міфологічні риси. Але, що важливо для нашого дослідження, то це те, що *міфологічні риси притаманні й наротивам історичної та колективної пам'яті*.

Ще раз наголосимо на вибірковості історичної та колективної пам'яті. Однак постає питання: що зумовлює цю вибірковість? За яким критерієм одна подія закарбовується в спогадах про минувшину, а інша – ні? Цілком слушно стверджувати, що змістом пам'яті стають лише ті події, які мають ціннісно-сміслову значення. Себто ті, котрі справили екзистенційний вплив на буття спільноти, в такий спосіб формуючи їхню ідентичність. В Україні подіями такого рангу, безперечно, були навали кочівників (починаючи з літописних «обрів», згаданих у «Повісті про минулі часи»), Хмельниччина, Коліївщина, а також Голодомор. Згадані події мали для українства виняткове значення. Це були достеменні «межові ситуації» (вдаючись до термінології екзистенціалізму). Адже в цих ситуаціях ішлося про існування або ж не існування народу в буквальному сенсі. Як наслідок, пам'ятання про такі ситуації стає формою осягнення як історії народу, так і його сьогочасного буття. Відповідно, *історична та колективна пам'ять є не лише когнітивним рівнем осмислення історії, а й когнітивною «призмою», крізь яку сприй-*

мається і сучасність, та сучасність, котра вимагає політичних дій. Тож історична та колективна пам'ять, мов дволикий Янус, звернена не лише в минуле, а й у майбутнє. *Пам'ять постає як зміст експектацій – очікувань імовірного розгортання політичних подій*. Відповідно, пам'ятання – це не лише спосіб відтворення минулого, а й «прогнозування» майбутнього. При чому – це спосіб прогнозування, який завжди ґрунтується лише на досвіді. Пережитий досвід стає мірилом минулого й мірилом очікуваного. Відтак ми бачимо, що одним із ключових понять в осягненні історичної та колективної пам'яті стає «переживання». Адже досвід сам по собі не має ключового значення для особистості. *Значущим є лише «пережитий досвід», тобто досвід, сприйнятий емоційно*. Бо ж те, що відбулося, може відійти в невідомість, може бути піддане забуттю. Натомість, те, що відбулося, але було сприйняте емоційно, – набуває екзистенційної значущості.

Історична та колективна пам'ять завжди акцентовані на «власній історії», це завжди «своя» історія. І тому події, які відбуваються з «іншими», не входять до змісту історичної та колективної пам'яті. Світова історія існує для історичної та колективної пам'яті лише тією мірою, в якій вона зачіпає буття спільноти. Світова війна чи глобальна економічна криза завжди постають у виключно «місцевому» масштабі. І обсяг цього «масштабу» істотним чином залежний від ідентичності спільноти. Це може бути масштаб регіону, верстви, етносу або ж нації. Але завжди це є «своє» бачення, зі своєї точки зору, умовно кажучи, зі своєї «дзвіниці». Саме тому *змісти історичної та колективної пам'яті, котрі властиві певним спільнотам, зазвичай ніколи не збігаються зі змістами тієї – такої історичної та колективної пам'яті, котрі властиві іншим спільнотам*. Відмінність ідентичностей зумовлює відмінність сприйняття, а відповідно, й бачення, переживання та потрактування навіть одних і тих самих історичних подій. *І ця відмінність є значним джерелом конфліктів, які виникають між спільнотами*. Ці конфлікти не мають раціональних підстав.

Їх неможливо описати з погляду суперництва щодо дефіциту ресурсів. У дослідженні таких конфліктів важко виокремити навіть інтереси, котрих прагнуть досягти спільноти. Адже ці конфлікти обертаються лише довкола трактувань, інтерпретацій, спогадів, переживань. Це конфлікти з приводу сенсів і цінностей. На їхньому кону – самоповага спільнот і значущість ідентичностей. Тож і врегулювання цих конфліктів є вельми складним, якщо взагалі можливим.

Історична та колективна пам'ять – це, звісно, історичний феномен. Тобто ті чи ті наративи виникають у певний історичний період, відображаючи історичні реалії. Історичні зміни, відповідно, позначаються на змістах історичної та колективної пам'яті. Однак розглядати історичну та колективну пам'ять як чітке та визначене відображення історії – було б помилково. Як зазначалося, історична та колективна пам'ять трансформує історичні події – зводить їх до знаків, котрим надається символічний зміст. Існування ж змістів пам'яті у формі наративів, котрі компонуються в дискурси, зумовлює їхню естетичну самодостатність. *Себто, виникнувши як, умовно кажучи, «відображення» певних історичних реалій, наративи історичної та колективної пам'яті естетично оформлюються, підпорядковуючись принципам оповіді, а відтак і відокремлюються від історичної основи.* Пройшовши стадію естетичного усталення, наративи та дискурси, як і всякі артефакти, вже не залежать від історичної передоснови, а тому й історичні зміни не ведуть до їхньої автоматичної трансформації. Вони, патетично кажучи, претендують на вічність.

Це, звісно, не означає, що історична та колективна пам'ять не змінюється. Однак один із варіантів цієї зміни слушно конкретизувати як «мозаїчний». Тобто, певні наративи майже механічно поєднуються з іншими, формуючи в такий спосіб строкату картину. Відповідно вони компонуються й накладаються, як це ми мали можливість спостерегти в тексті про Дорошенка та Сагайдачного. Водночас, наративи та дискурси можуть піддаватися істотним трансформаціям. Головна причина –

радикальна зміна буття спільноти. У цьому разі слушно говорити про *кризу ідентичності*. «Кризові стани історичної пам'яті, – зазначає Юлія Зерній, – як правило, виникають внаслідок масштабних соціально-політичних потрясінь, таких як колонізація, окупація, терор, геноцид, репресії, масові міграції, соціальні революції тощо. Деформація пам'яті може відбуватися також унаслідок примусової державної політики або асимілятивних практик в умовах колоніальних, тоталітарних, авторитарних режимів. Амнезія (забуття), підміна (заміщення), амбівалентність колективних уявлень, історична ностальгія, гіпертрофована міфологізація (містифікація) минулого тощо є виявами кризового стану історичної пам'яті» [3, с. 9].

Криза ідентичності може бути подолана лише за посередництва політичної діяльності. Так ми вступаємо в царину проблеми ролі свідомості й ідеології в процесі цілевизначення й організації політичної діяльності. Цілком зрозуміло, що історична та колективна пам'ять має істотне значення в процесі конкретизації політичною елітою цілей діяльності та мобілізації мас. Однак *акцентованість колективної пам'яті на трагічних переживаннях історичних подій істотним чином ускладнює процес політичного цілевизначення та мобілізації*. Адже бачення трагічного перебігу в минувшині, як зазначалося, спричиняє очікування аналогічних подій у майбутньому. Саме тому є рація говорити про доцільність доповнення наративів колективної пам'яті міфологічними образами, в яких містяться елементи переможного розгортання політичних подій. Такі взірці перемог уможливають подолання історичних фобій.

1. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія / О. Донченко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

2. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. / Пер. з англ. – К.: Критика, 2008. – 303 с.

3. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності / Ю. О. Зерній. – Автореф. дис. ... канд. політ. н. за спеціальністю 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство. – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2009. – 21 с.

4. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю. О. Зерній. – К.: НІСД, 2008. – 68 с.

5. Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоковіум / Рейнгарт Козеллек (Білефельд), Юта Шеррер (Берлін – Париж), Костянтин Сігов (Київ). – К.: Дух і літера, 2004. – 144 с.

6. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

7. Этничность и власть: коллективная память и технологии конструирования идентичности. Материалы XII международного семинара 20–25 мая 2013 г., г. Ялта / Под ред. Т. А. Сенюшкиной. – Севастополь: Вебер, 2013. – 427 с.